

Biskup katolicki prezydentem państwa? Paragwajski przypadek Fernanda Lugo

A Catholic Bishop as President of the State? The Paraguayan Case of Fernando Lugo

DAWID PIENIĘŻNY

Dr, Uniwersytet Wrocławski, e-mail: dawid.pieniezny@uwr.edu.pl

 <https://orcid.org/0000-0003-3528-1351>

Streszczenie: Sytuacja, w której w demokracji liberalnej XXI w. biskup katolicki zostaje prezydentem państwa, wydaje się abstrakcyjna. Niemniej jednak miała ona miejsce w Paragwaju, w drugiej dekadzie tego stulecia, za sprawą niezwyklej postaci życia publicznego – Fernanda Lugo. Celem niniejszego artykułu jest analiza możliwości prawnych i faktycznych objęcia urzędu prezydenta Paragwaju przez duchownego katolickiego na przykładzie F. Lugo. Problem badawczy zawiera się w następujących pytaniach: (1) Czy istnieje prawna możliwość objęcia urzędu prezydenta Paragwaju przez duchownego katolickiego? (2) W jaki sposób przepisy Stolicy Apostolskiej i Paragwaju regulują kwestię sprawowania funkcji politycznej przez duchownego? (3) Jak przebiegała kariera duchowna i polityczna F. Lugo? Analiza przypadku (*case study*) na tle uwarunkowań normatywnych potwierdza, że przypadek ten ma charakter precedensowy.

Słowa kluczowe: wybory prezydenckie, Paragwaj, Stolica Apostolska, analiza przypadku, Fernando Lugo

Abstract: The situation in which a Catholic bishop becomes president of a country in a 21st-century liberal democracy seems abstract. Nevertheless, it took place in Paraguay, in the second decade of this century, thanks to an unusual figure of public life – Fernando Lugo. The purpose of this article is to analyse the legal and factual possibilities of assuming the Office of President of Paraguay by a Catholic clergyman on the example of F. Lugo. The research problem is contained in the following questions: (1) Is it legally possible for a Catholic priest to assume the Office of President of Paraguay? (2) How do the laws of the Holy See and Paraguay regulate the exercise of political office by a clergyman? (3) How did F. Lugo's clerical and political career go? A case study against the backdrop of normative conditions confirms that this case is precedent-setting.

Keywords: presidential elections, Paraguay, Holy See, case study, Fernando Lugo

Sprawowanie funkcji publicznych przez duchowieństwo wydaje się być – zarówno w chrześcijaństwie, jak i w demokracjach liberalnych – reliktem przeszłości. O ile niemal do XX w., także w Polsce, zdarzały się sytuacje, w których duchowni pełnili istotne funkcje państwowe, nie tylko w parlamencie, ale i w zakresie władzy wykonawczej (Chylak 2017; Dębiński 2006, 2015; Pielą 1992), o tyle w najnowszej historii demokratycznego świata sytuacje takie nie występują¹. Wynika to zarówno z przepisów Stolicy Apostolskiej (Kodeks Prawa Kanonicznego (dalej: KPK) 1983), jak i z zapisów prawnych różnych państw, w tym także analizowanego Paragwaju (Constitución (1992) de la República del Paraguay, dalej: Konstytucja 1992). Mimo to w drugiej dekadzie XXI w. miała miejsce sytuacja precedensowa, związana z analizowaną postacią biskupa, który – zanim Stolica Apostolska zdecydowała o przeniesieniu go do stanu świeckiego – został wybrany prezydentem Paragwaju (O’Shaughnessy, Ruiz Diaz 2009).

Jak się zatem okazuje, odstępstwa są możliwe nawet od bardzo restrykcyjnie stosowanych, spisanych reguł, czego najlepszy dowód stanowi wyjątkowy przypadek Fernanda Lugo w Paragwaju (Nickson 2008). W związku z wyjątkowością tej sytuacji za cel badania uznano analizę możliwości prawnych i rzeczywistych objęcia urzędu prezydenta Paragwaju przez duchownego katolickiego na przykładzie F. Lugo.

Dla realizacji przyjętego celu badawczego sformułowano następujące pytania badawcze: (1) Czy istnieje prawna możliwość objęcia urzędu prezydenta Paragwaju przez duchownego katolickiego? (2) W jaki sposób przepisy Stolicy Apostolskiej i Paragwaju regulują kwestię sprawowania funkcji politycznej przez duchownego? (3) Jak przebiegała kariera duchowna i polityczna F. Lugo?

W niniejszej pracy wykorzystano cztery zasadnicze metody badawcze. Pierwsze z nich to analiza instytucjonalno-prawna połączona z analizą historyczną – w zakresie dokumentów Stolicy Apostolskiej oraz prawa

¹ Poza funkcją Współksięcia Episkopalnego w Andorze, którą razem z Prezydentem Republiki Francuskiej pełni każdorazowo biskup hiszpańskiej diecezji Urgell. Kościół uznaje jednak tę funkcję za historyczny wyjątek, który nie narusza przepisów kanonicznych, z dwóch zasadniczych powodów: (1) funkcja współksięcia nie jest aktywnym urzędem politycznym, tylko symboliczną i ceremonialną rolą, a realna władza leży w rękach parlamentu i rządu Andory; (2) funkcja ta wynika nie z osobistego wyboru biskupa, ale z urzędu biskupiego, więc nie łamie zakazu osobistego angażowania się w politykę. W związku z tym Stolica Apostolska toleruje tę sytuację jako unikalną i historyczną formę współlistnienia władzy świeckiej i kościelnej, która nie przynosi szkody misji Kościoła. Zob. szerzej.: Wiszowaty 2014.

wyborczego obowiązującego w Paragwaju. Wykorzystanie tych metod pozwoliło wskazać prawne uwarunkowania możliwości startu duchownego w wyborach prezydenckich z perspektywy obu podmiotów prawa międzynarodowego. Kolejno zastosowano krytyczną analizę literatury z zakresu szeroko rozumianej myśli teologicznej i politycznej, określanej mianem teologii wyzwolenia, która wywarła znaczący wpływ na działalność paragwajskiego biskupa, a następnie prezydenta. Artykuł wieńczy analiza przypadku (*case study*), w której przedstawiono niezwykle życiorys F. Lugo oraz przeanalizowano, w jaki sposób umożliwiono mu udział w wyborach prezydenckich mimo posiadania wówczas statusu duchownego.

1. Prawo kanoniczne wobec sprawowania funkcji publicznych przez osoby duchowne

Zakaz sprawowania funkcji państwowych i publicznych przez duchownych nie został wprowadzony nagle. Można wskazać na jego ewolucyjny charakter, który stopniowo rozwijał się aż do momentu oficjalnego ujęcia tej kwestii w Kodeksie Prawa Kanonicznego z 1917 r. (KPK 1917). Była to odpowiedź na sytuacje, w których duchowni przedkładali obowiązki świeckie nad duszpasterskimi.

Na początku XI w. władza biskupa obejmowała również władzę świecką, ponieważ często biskupi byli również książętami. Jednakże już w 1075 r. papież Grzegorz VII w dokumencie *Dictatus papae* zwrócił uwagę na konieczność niezależności Kościoła od państwa, sprzeciwiając się inwestyturze, czyli mianowaniu biskupów przez władców świeckich (Manteuffel 1994). Był to początek procesów, które po kilku stuleciach doprowadziły do wprowadzenia zakazu sprawowania funkcji państwowych przez duchownych.

W XVI w. istotną rolę odegrał Sobór Trydencki. W dokumentach soborowych naciskano na reformę życia duchowego, zakazując symonii, zaniedbywania obowiązków duszpasterskich i nadmiernych kontaktów ze świeckimi dworami. Sobór podkreślił również obowiązek zamieszkiwania w diecezjach, co pośrednio także przyczyniło się do ograniczania działalności politycznej przez duchownych (Głowa, Bieda 2000; O'Malley 2014; Schatz 2001).

Proces ten znacząco przyspieszył w XIX w. W encyklice *Immortale Dei* papież Leon XIII (1885) podkreślił, że Kościół nie jest organizacją polityczną i nie może ingerować w sprawy państwowe, w jakim państwo działa

w granicach swoich kompetencji. Jednocześnie zaznaczył, iż Kościół nie powinien rezygnować z prawa do wpływania na sumienia obywateli. Papież Pius X (1906) w encyklice *Vehementer nos* wzmocnił ten przekaz, wskazując, że duchowieństwo powinno trzymać się z dala od bieżącej polityki, aby móc w pełni wypełniać swoją misję duchową.

Przekaz ten uzyskał moc prawną i kanoniczną w 1917 r., gdy w podpisanym przez papieża Benedykta XV Kodeksie Prawa Kanonicznego wprowadzono wyraźny zakaz sprawowania funkcji publicznych związanych z pełnieniem władzy świeckiej przez osoby duchowne. W kan. 139 KPK 1917 wyraźnie zapisano, że duchowni nie mogą obejmować urzędów publicznych, które oznaczają udział w rządzeniu państwem. Wyjątek od tego zapisu stanowiła specjalna dyspensa ze strony Stolicy Apostolskiej (kan. 139 KPK 1917).

Kolejni papieże również nie zmieniali obranej linii myślenia. Pius XI (1930/1931) w encyklice *Quadragesimo anno* podkreślał, że kapłani powinni występować jako pasterze wszystkich, a nie rzecznicy jednej klasy społecznej czy partii politycznej. Paweł VI (1975) w adhortacji *Evangelii nuntiandi* stwierdził natomiast, że Kościół nie może angażować się w bieżącą politykę partyjną, ponieważ nie leży to w zakresie jego misji.

Zmianę w Kodeksie Prawa Kanonicznego przyniósł dopiero pontyfikat papieża Jana Pawła II. Nowy dokument, ogłoszony w 1983 r., stanowi do dziś podstawę prawną określającą możliwość sprawowania funkcji publicznych przez duchownych z perspektywy Stolicy Apostolskiej. Kanon 285 § 3 KPK 1983 wyraźnie stanowi, że „duchownym zabrania się przyjmowania publicznych urzędów, z którymi łączy się udział w wykonywaniu władzy świeckiej”. Z kolei kan. 287 § 2 KPK 1983 wskazuje, że duchowni „nie mogą brać czynnego udziału w partiach politycznych ani w kierowaniu związkami zawodowymi, chyba że – zdaniem właściwej władzy kościelnej – będzie wymagała tego obrona praw Kościoła albo promowanie dobra wspólnego”. Zapisy te są jednoznaczne, a ich wymowę dodatkowo wzmocniły wypowiedzi papieży oraz oficjalne dokumenty Watykanu z późniejszych lat. Jeszcze w 1988 r. Jan Paweł II w adhortacji *Christifideles laici* podkreślał, że to do świeckich należy działalność polityczna, gospodarcza i społeczna (Jan Paweł II 1988).

Stanowiska Kościoła nie zmieniły pontyfikaty dwóch kolejnych papieży. Benedykt XVI (2007) w adhortacji *Sacramentum caritatis* podkreślał, że kapłani nie mogą i nie powinni angażować się w politykę partyjną. Podobne stanowisko zajął papież Franciszek (2013), który w adhortacji *Evangelii*

gaudium, a także w wielu późniejszych przemówieniach wskazywał na konieczność skupienia się duchowieństwa na działalności duszpasterskiej.

Całość analizy stanowiska Kościoła katolickiego jednoznacznie wskazuje, że duchowni posiadają kanoniczny zakaz sprawowania funkcji publicznych oraz zaangażowania się w życie polityczne, który nie może zostać w żaden sposób uchylony (Grabowski 2018). Zarówno oficjalne dokumenty, jak i wypowiedzi kolejnych papieży potwierdzają to stanowisko, czyniąc je niezmiennym od ponad 100 lat.

2. Jak to się stało, że duchowny został prezydentem? Analiza specyfiki paragwajskiego prawa wyborczego

Wybory prezydenckie w Paragwaju reguluje Konstytucja z 1992 r. Paragwaj jest republiką prezydencką, w której prezydent pełni funkcję zarówno głowy państwa, jak i szefa rządu. Ustawa zasadnicza przewiduje również istnienie urzędu wiceprezydenta. Tryb wyboru głowy państwa określa Konstytucja, zgodnie z którą prezydent wybierany jest w wyborach bezpośrednich i powszechnych na pięcioletnią kadencję. Zgodnie z art. 229 Konstytucji Republiki Paragwaju nie istnieje możliwość walki o reelekcję: „Prezydent Republiki lub Wiceprezydent nie mogą być ponownie wybrani na to samo stanowisko, ani nawet w innej roli konstytucyjnej” (art. 229 Konstytucji 1992; tłum. własne).

System wyborczy we wskazanej elekcji opiera się na zasadzie większości względnej, co oznacza, że prezydentem zostaje kandydat, który otrzyma największą liczbę głosów, niezależnie od tego, czy przekroczy 50% poparcia. Zgodnie z art. 228–234 Konstytucji 1992 wybory odbywają się w jednej turze, a ich organizacją zajmuje się Trybunał Wyborczy – Tribunal Superior de Justicia Electoral.

Bierne prawo wyborcze w wyborach prezydenckich w Paragwaju przysługuje wyłącznie obywatelom paragwajskim z urodzenia, którzy ukończyli 35 lat, przy czym osoby duchowne, wojskowi, sędziowie oraz wysocy urzędnicy państwowi muszą zrzec się urzędów lub funkcji na co najmniej sześć miesięcy przed terminem wyborów (art. 197 Konstytucji 1992). Właśnie ten ostatni punkt stanowi kwestię problematyczną w badaniu przypadku F. Lugo, który wygrał wybory prezydenckie w 2008 r., mimo że formalnie cały czas był duchownym katolickim.

Fernando Lugo, po zrzeczeniu się funkcji biskupich w styczniu 2005 r., ogłosił publicznie, że zamierza zaangażować się w działalność polityczną oraz wystąpić z kapłaństwa. Stolica Apostolska zdecydowała o przeniesieniu go w stan emerytalny oraz o jego suspendowaniu. W 2006 r. F. Lugo formalnie zwrócił się do Stolicy Apostolskiej z prośbą o przeniesienie do stanu świeckiego, jednak papież Benedykt XVI odmówił, argumentując, że sakra biskupia ma charakter nieusuwalny – zgodnie z nauczaniem Kościoła (Nickson 2008; O'Shaughnessy, Ruiz Diaz 2009).

Fernando Lugo zdecydował się jednak ubiegać o urząd prezydenta w 2008 r. jako kandydat centrolewicowego Sojuszu Patriotycznego na rzecz Zmiany (Alianza Patriótica por el Cambio). Decyzja ta wywołała poważne kontrowersje natury konstytucyjnej. Choć początkowo odmawiano rejestracji jego kandydatury ze względu na przynależność do stanu duchownego, Sąd Wyborczy Paragwaju ostatecznie uznał, że *de facto* F. Lugo nie pełni już funkcji kościelnych. Dopuścił jego kandydaturę, powołując się na prawo obywateli do kandydowania oraz brak formalnego zakazu w przypadku duchownych przeniesionych w stan spoczynku (O'Shaughnessy, Ruiz Diaz 2009).

To właśnie ta decyzja umożliwiła F. Lugo start w wyborach prezydenckich, które ostatecznie wygrał, uzyskując 42,3% głosów (O'Shaughnessy, Ruiz Diaz 2009). Ponieważ sprawa ta wywołała poważne kontrowersje w Kościele katolickim, jednoznacznie naruszając przepisy Kodeksu Prawa Kanonicznego, Watykan jeszcze w trakcie kampanii wyborczej oświadczył, że F. Lugo nie jest upoważniony do sprawowania funkcji duchownych – choć formalnie wciąż posiadał sakrę biskupią. W 2008 r., jeszcze przed zaprzysiężeniem nowego prezydenta, papież Benedykt XVI postanowił nie ekskomunikować F. Lugo, lecz przenieść go do stanu świeckiego, powołując się na wyjątek zastosowany „dla dobra Kościoła” (*„pro bono Ecclesiae”*; Katolicka Agencja Informacyjna 2008).

3. Najpierw katolicki biskup, później prezydent – niezwykle życiorys niezwykle polityka

Życiorys F. Lugo, urodzonego w 1951 r. w San Solano, w paragwajskim departamencie Itapúa (O'Shaughnessy, Ruiz Diaz 2009), początkowo przypominał biografie wielu katolickich duchownych i hierarchów. W wieku 19 lat wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego prowadzonego

przez werbistów (Zgromadzenie Słowa Bożego). Siedem lat później otrzymał święcenia kapłańskie i został skierowany do pracy misyjnej w Ekwadorze (O'Shaughnessy, Ruiz Diaz 2009), gdzie zetknął się z teologią wyzwolenia (Brzeziński 2008; Smyrgała 2014; Stefański 2013; Tomaszewski 2016), która wywarła istotny wpływ na jego dalsze życie i decyzje – podobnie jak w przypadku wielu innych duchownych w Ameryce Południowej. Sam F. Lugo identyfikował się z tym nurtem, który został jednoznacznie odrzucony przez papieża Jana Pawła II jako niezgodny z nauczaniem Kościoła (Suchocka 2016).

W 1983 r. F. Lugo został skierowany na studia teologiczne i socjologiczne do Rzymu. Kształcił się na Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim. Po zakończeniu studiów w 1987 r. powrócił do Paragwaju, gdzie prowadził pracę duszpasterską (O'Shaughnessy, Ruiz Diaz 2009). W 1994 r. decyzją Jana Pawła II został wyświęcony na biskupa i objął diecezję San Pedro, uznawaną za najbiedniejszą w całym Paragwaju. Ze względu na swoje zaangażowanie w pomoc najuboższym nazwano go „biskupem biednych” (Gott 2008). Funkcję tę pełnił do 2005 r., kiedy zdecydował się na działalność polityczną i złożył rezygnację z urzędu biskupa, jednocześnie zwracając się do Stolicy Apostolskiej z prośbą o przeniesienie do stanu świeckiego oraz zrzeczenie się godności biskupiej (Nickson 2008).

Choć papież Benedykt XVI przyjął rezygnację biskupa F. Lugo, odmówił przeniesienia go do stanu świeckiego – duchownego emerytował i suspendował (O'Shaughnessy, Ruiz Diaz 2009). Mimo to F. Lugo nie porzucił planów politycznych i w 2007 r. ogłosił swój start w wyborach prezydenckich, które odbyły się rok później. Reprezentując centrolewicowy komitet, odniósł zwycięstwo, pokonując m.in. Blancę Ovelar z Partii Colorado (31,8%) oraz byłego generała Lino Oviedo (22,8%; Lambert 2008).

Fernando Lugo w swoim programie politycznym nawiązywał do teologii wyzwolenia oraz swoich biskupich doświadczeń, opierając swoją kampanię na hasłach i postulatach skierowanych do najbiedniejszych. Zapowiedział zdecydowaną walkę z korupcją oraz oczekiwaną przez jego wyborców gruntowną reformę rolną (Ezquerro-Cañete, Fogel 2017; Hatab 2023). Zapewne to właśnie program wyborczy oraz działalność F. Lugo jako biskupa najbiedniejszej diecezji w kraju miały większe znaczenie dla wyborców niż nieuregulowana kwestia jego stanu duchownego. Prezydentura F. Lugo była przede wszystkim naznaczona kontrowersjami związanymi z jego życiem prywatnym. W 2009 r., po skandalu obyczajowym, F. Lugo przyznał, że jest ojcem dwuletniego chłopca, który urodził się, gdy on jeszcze pełnił

posługę kapłańską. Rok później zdiagnozowano u niego nowotwór, który udało mu się pokonać w 2012 r. W tym samym roku na jaw wyszedł kolejny skandal obyczajowy – prezydent przyznał, że jest ojcem dziesięcioletniego chłopca, który przyszedł na świat, gdy F. Lugo był jeszcze biskupem diecezji San Pedro. Te doniesienia poważnie zdyskredytowały go jako duchownego (Szwako, Sivori 2021).

W obliczu tych wydarzeń, a przede wszystkim krwawych starć z 2012 r., parlament kontrolowany przez opozycję postawił prezydentowi zarzut odpowiedzialności politycznej za akcję eksmisji miejscowej ludności w departamencie Canindeyú, podczas której zginęło siedmiu policjantów i dziewięciu cywilów. Wobec prezydenta wszczęto procedurę impeachmentu, zakończoną usunięciem go z urzędu jeszcze w tym samym roku, choć sposób odwołania F. Lugo spotkał się ze znaczącą krytyką ze strony większości państw Ameryki Łacińskiej (Jatobá, Luciano 2018; Szucs 2014). Kariera polityczna F. Lugo jednak trwała dalej – w 2013 r. został wybrany do paragwajskiego Senatu, a w 2018 r. uzyskał reelekcję. Nie udało mu się jednak zdobyć mandatu w wyborach w 2023 r. Wydaje się więc, że ten niezwykle barwny życiorys polityczny nie doczeka się już kontynuacji.

Wnioski

Przeprowadzona analiza pozwoliła w pełni zrealizować wyznaczony cel pracy, którym było zbadanie możliwości prawnych i rzeczywistych objęcia urzędu prezydenta Paragwaju przez duchownego katolickiego na przykładzie F. Lugo. Podjęte rozważania wskazują, że analizowany przypadek ma charakter wyjątkowy na tle sytuacji występujących w krajach demokratycznych XXI w. Sytuacja, w której biskup katolicki – choć suspendowany i emerytowany – startuje w wyborach prezydenckich i odnosi w nich sukces, wydaje się abstrakcyjna. Niemniej jednak miała ona miejsce w rzeczywistości.

Realizacja celu badań była możliwa dzięki udzieleniu odpowiedzi na pytania badawcze postawione we wstępie niniejszej pracy. Brzmiały one następująco: (1) Czy istnieje prawna możliwość objęcia urzędu prezydenta Paragwaju przez duchownego katolickiego? (2) W jaki sposób przepisy Stolicy Apostolskiej i Paragwaju regulują kwestię sprawowania funkcji politycznej przez duchownego? (3) Jak przebiegała kariera duchowna i polityczna F. Lugo?

Udzielając szczegółowej odpowiedzi na podstawie całości przeprowadzonych rozważań, należy wskazać, że choć prawo paragwajskie nie przewidywało możliwości objęcia urzędu prezydenta przez duchownego katolickiego, to jednak wyjątkowa interpretacja zapisów konstytucyjnych dokonana przez paragwajski Sąd Wyborczy umożliwiła taką sytuację. Sąd uznał, że skoro F. Lugo *de facto* nie sprawuje już żadnej funkcji kościelnej, jest uprawniony do startu w wyborach prezydenckich, które ostatecznie wygrał. W efekcie suspendowany biskup katolicki objął urząd prezydenta państwa.

Należy jednocześnie zaznaczyć, że zapisy Kodeksu Prawa Kanonicznego, obowiązującego od 1983 r., jednoznacznie zakazują duchownym katolickim sprawowania funkcji publicznych. W związku z tym za uzasadnioną należy uznać decyzję papieża Benedykta XVI o przeniesieniu F. Lugo do stanu świeckiego – stanowiła ona precedensowy wyjątek podyktowany troską o dobro Kościoła. Z perspektywy czasu działalność duszpasterska F. Lugo budzi pewne wątpliwości. Wydaje się, że traktował on swoje stanowisko i powołanie przede wszystkim jako narzędzie do realizacji celów społecznych. Cała jego kariera wskazuje na niedociągnięcia w polityce personalnej Kościoła.

Choć kariera polityczna i prezydentura F. Lugo – podobnie jak jego życie duchowne i prywatne – były pełne komplikacji i trudności, które ostatecznie doprowadziły do jego odwołania w procedurze impeachmentu, przypadek tego katolickiego biskupa, który w XXI w. został prezydentem państwa w sposób w pełni demokratyczny, pozostaje zjawiskiem wyjątkowym. Z tego względu zasługuje on na wnikliwą analizę naukową.

Bibliografia

- Benedykt XVI (2007), *Posynodalna adhortacja apostolska „Sacramentum caritatis”* (22.02.2007), https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/apost_exhortations/documents/hf_ben-xvi_exh_20070222_sacramentum-caritatis.html (23.06.2025).
- Brzeziński, D. (2008), *Polityczny, ekonomiczny, społeczny i religijny kontekst latynoamerykańskiej teologii wyzwolenia*, „Teologia i Człowiek” 11: 159–184. DOI: 10.12775/TiCz.2008.009.
- Chylak, K. (2017), *Od spowiednika do społecznika. Transformacja roli społecznej duchownego w II Rzeczypospolitej*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 26(4): 165–182.

- Constitución (1992) de la República del Paraguay (20.06.1992), https://www.senado.gov.py/images/archivos/constitucion-nacional-2023/book_CN_2023.pdf (25.06.2025).
- Dębiński, J. (2006), *Księga diecezji włocławskiej posłami i senatorami w II Rzeczypospolitej*, „Studia Włocławskie” 9: 444–460.
- Dębiński, J. (2015), *Udział duchowieństwa katolickiego w życiu politycznym i społecznym Polski w latach 1918–1939 na przykładzie diecezji włocławskiej*, „Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie” 2: 198–218. DOI: 10.56583/frp.1969.
- Ezquerro-Cañete, A., R. Fogel (2017), *A Coup Foretold: Fernando Lugo and the Lost Promise of Agrarian Reform in Paraguay*, „Journal of Agrarian Change” 17(2): 279–295. DOI: 10.1111/joac.12211.
- Franciszek (2013), *Adhortacja apostolska „Evangelii gaudium”* (24.11.2013), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20131124_evangelii-gaudium.html (23.06.2025).
- Głowa, S., I. Bieda (oprac.). (2000), *Breviarium Fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, (Poznań: Księgarnia św. Wojciecha).
- Gott, R. (2008), *All Change in Paraguay: The Promise of Fernando Lugo*, „Global Dialogue” 10: 48–58.
- Grabowski, M. (2018), *Prawne aspekty działalności publicznej duchownych*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 21: 51–74. DOI: 10.31743/spw.197.
- Hatab, S. (2023), *The Rise and Fall of Political Outsiders: Political Opportunity Structure and (De-)Mobilization in Paraguay (2008–2012)*, „International Journal of Comparative Sociology” 65(5): 579–613. DOI: 10.1177/00207152231196320.
- Jan Paweł II (1988), *Posynodalna adhortacja apostolska „Christifideles laici”* (30.12.1988), https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_30121988_christifideles-laici.html (23.06.2025).
- Jatobá, D., B.T. Luciano (2018), *The Deposition of Paraguayan President Fernando Lugo and Its Repercussions in South American Regional Organizations*, „Brazilian Political Science Review” 12(1): 1–26. DOI: 10.1590/1981-3821201800010006.
- Katolicka Agencja Informacyjna (2008), *Paragwaj: prezydent-elekt przeniesiony do stanu świeckiego*, <https://www.ekai.pl/paragwaj-prezydent-elekt-przeniesiony-do-stanu-swieckiego/> (26.06.2025).
- Kodeks (1917) *Prawa Kanonicznego z dnia 27 maja 1917 r.*, <https://www.interv.info/Text/CIC1917.pdf> (25.06.2025).
- Kodeks (1983) *Prawa Kanonicznego z dnia 25 stycznia 1983 r.*, https://episkopat.pl/files/24.bkt/08/28/10/834535_aB1m_zKEPnastronieKEP_17.08.20231.pdf (25.06.2025).
- Lambert, P. (2008), *A New Era for Paraguay*, „NACLA Report on the Americas” 41(4): 5–8. DOI: 10.1080/10714839.2008.11722265.
- Leon XIII (1885), *Encyklika „Immortale Dei”* (1.11.1885), https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/leon_xiii/encykliki/immortale-dei_01111885 (23.06.2025).

- Manteuffel, T. (1994), *Historia powszechna. Średniowiecze*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN).
- Nickson, A. (2008), *An Opportunity for Paraguay: The Challenges for Fernando Lugo*, „Nueva Sociedad” 216: 58–70.
- O'Malley, J.W. (2014), *Trydent. Co się zdarzyło podczas soboru*, tłum. M. Chojnacki, (Kraków: Wydawnictwo WAM).
- O'Shaughnessy, H., E.V. Ruiz Diaz (2009), *The Priest of Paraguay. Fernando Lugo and the Making of a Nation*, (London: Zed Books).
- Paweł VI (1975), *Adhortacja apostolska „Evangelii nuntiandi”* (8.12.1975), https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pawel_vi/adhortacje/evangelii_nuntiandi.html (23.06.2025).
- Piela, M. (1992), *Udział księży-pośtów w obradach plenarnych Sejmu Ustawodawczego Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1922*, „Roczniki Teologiczne” 38–39(4): 103–126.
- Pius X (1906), *Encyclical „Vehementer nos”* (11.02.1906), https://www.vatican.va/content/pius-x/en/encyclicals/documents/hf_p-x_enc_11021906_vehementer-nos.html (23.06.2025).
- Pius XI (1930/1931), *Encyklika „Quadragesimo anno”* (6.01.1930), https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xi/encykliki/quadragesimo_anno_15051931 (23.06.2025).
- Schatz, K. (2001), *Sobory powszechne – punkty zwrotne w historii Kościoła*, tłum. J. Zakrzewski, (Kraków: Wydawnictwo WAM).
- Smyrgała, D. (2014), *Latynoamerykańska teologia wyzwolenia – wiara, rewolucja pasywna, nacjonalizm antykolonialny*, (Warszawa: Collegium Civitas Press).
- Stefański, R. (2013), *Idea et praxis. „Teologia wyzwolenia” a działanie i oficjalna doktryna Kościoła katolickiego*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 58: 257–275.
- Suchocka, H. (2016), *Watykańska „rewolucja” papieża Franciszka a „rewolucja” Jana Pawła II*, „Ethos. Kwartalnik Instytutu Jana Pawła II KUL” 29(3): 301–317.
- Szucs, R. (2014), *A Democracy's „Poor Performance”: The Impeachment of Paraguayan President Fernando Lugo*, „The George Washington International Law Review” 46(2): 409–428.
- Szwako, J., H.F. Sívori (2021), *Performing Family in Fernando Lugo's and Dilma Rousseff's Impeachment Processes, Paraguay 2012 and Brazil 2016*, „International Feminist Journal of Politics” 23(4): 558–578. DOI: 10.1080/14616742.2021.1946415.
- Tomaszewski, J. (2016), *Powrót teologii wyzwolenia w jej katolickim charakterze*, „Nurt SVD” 2: 205–224.
- Wiszowaty, M.M. (2014), *Współksiążęta czy konprincepsi? Kilka uwag o statusie prezydenta Francji i biskupa Urgell jako głowy państwa andorańskiego w kontekście formy ustrojowej Andory*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2(18): 327–345.

